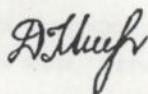

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
і.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ДЕМЕШКО ІННА МИКОЛАЇВНА

ВАЛЕНТНІСТЬ СУФІКСІВ -ЕЦЬ І -ОК
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01-українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса-1996

№ 35. 457

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Кіровоградському державному педагогічному інституті ім.В.К.Вишніченка

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Горпинич Володимир, Олександрович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Лобода Василь Васильович

кандидат філологічних наук, доцент
Хрустик Надія Михайлівна

Провідна установа: Південноукраїнський державний педагогічний
університет ім.К.Д.Ушинського

Захист відбудеться 21 листопада 1996 року о 13 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.05.01.12 в Одеському державному
університеті
за адресою: 270058, м.Одеса, Французький бульвар, 24/26, ауд. 130.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Одеського
державного університету

Автореферат розіслано " 6 " жовтня 1996 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Тхор Н.М.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760625 (Q)

Українська морфологія знаходиться в стадії початкової розбудови. Тому, щоб описати українську морфеміку в повному її обсязі, розробити українську морфологію, сформулювати закономірності словотвірного синтезу і правила творення слів основних семантико-словотвірних полів (ССП), пізнати сам механізм творення слів, укласти морфемний та словотворчий словники, необхідно детально дослідити за єдиною методикою валентні можливості кожного морфа української мови. Дослідження присвячене сполучуваності (фоно- і морфотактиці) суфіксів -ець і -ок у процесі творення похідних в українській мові. Тільки на основі всебічного вивчення особливостей сполучуваності всіх морфів мови у їх системній взаємодії і взаємозалежності за єдиною методикою можна розв'язати низку проблем морфеміки, словотворення і морфології. В цьому й виявляється *актуальність* обраної теми.

Мета роботи - вивчити особливості сполучуваності (фонотактики і морфотактики) суфіксів -ець і -ок у процесі творення похідних в українській мові.

Головна мета роботи реалізується шляхом розв'язання таких конкретних завдань:

1) дослідити особливості фонотактики суфіксів -ець і -ок з твірними основами в процесі словотворення;

2) виявити семантико-словотвірні поля (ССП) твірних слів, визначити категоріально-граматичні типи їх основ і встановити існуючі між ними зв'язки;

3) виявити тип основ (кореневий чи суфіксальний), характер їх кінцевих приголосних (первинний чи вторинний), склад та значення покореневих суфіксів, з якими сполучаються суфікси -ець, -ок;

4) з'ясувати ССП похідних слів із суфіксом -ець, -ок та описати зміни, що відбулися в ССП твірних слів після приєднання суфіксів -ець і -ок;

5) визначити словотвірні функції і реалізацію значень суфіксів -ець і -ок у кожному ССП похідних;

6) з'ясувати особливості використання морфологічних явищ у процесі сполучуваності суфіксів -ець і -ок з твірними основами і на цій основі вивести морфологічні моделі похідних слів;

7) виявити спільні та відмінні риси сполучуваності суфіксів -ець і -ок;

8) на основі одержаних результатів сформулювати основні правила сполучуваності суфіксів -ець, -ок.

Об'єктом дослідження в роботі є всі похідні з іменниковими суфіксами української мови, а лише похідні на -ець і -ок.

Матеріал дослідження. Джерельною базою дослідження обрано "Інверсійний словник української мови" (К., 1985), оскільки він містить весь реєстр одинадцятитомного "Словника української мови", відбиваючи лексичний склад сучасної української літературної мови. У дисертаційній роботі досліджуються всі ті похідні на -ець і -ок, що функціонують в українській художній літературі і тому найповніше відображають словотвірні закономірності в мові.

Методологічною основою дослідження є положення про органічну єдність елементів і цілого як організованої системи, про діалектику, яка передбачає аналіз усіх явищ у динаміці і взаємодії, про системність мовних явищ.

Головною метою і конкретними завданнями зумовлено вибір *методів дослідження*. Основним методом обрано індуктивний метод як спосіб дослідження, при якому від аналізу окремих фактів і явищ переходять до встановлення загальних правил. Поставлені завдання найповніше можна реалізувати описовим, порівняльно-зіставним, типологічним, контрастивним та кількісним методами.

У роботі застосовується методика В.О.Горпинича. Але в його працях досліджувалась сполучуваність однозначних суфіксів (-ськ-ий, -анин, -ець) з основами ономастичного характеру в межах однієї лексико-семантичної групи, а в даній роботі досліджується сполучуваність багатозначних одиниць (твірних слів і твірних суфіксів), процес перетворення апелативних твірних слів у похідні на рівні семантико-словотвірних полів, розглядаються лексеми, з якими можлива сполучуваність твірних суфіксів -ець і -ок, і лексеми, з якими така сполучуваність неможлива.

Наукова новизна роботи. У дисертації вперше в історії українського мовознавства досліджується валентність іменникових суфіксів, вперше контрастивно-типологічний метод застосовано до вивчення не міжмовних, а внутрімовних явищ сполучуваності; досліджуються не лише ті морфи, з якими поєднуються суфікси -ець і -ок, але й частина тих, з якими не поєднуються; вивчаються не лише структурно-семантичні зміни в похідному слові після приєднання твірного слова, а й відповідна динаміка, перебудова в ССП; в науковий обіг вводяться нові теоретичні узагальнення і новий фактичний матеріал.

Новизною є і той факт, що в роботі зроблена спроба сформулювати деякі правила валентності морфем в українській мові; виявлено морфонологічні моделі іменників на -ець і -ок; розроблено один з можливих варіантів методики дослідження валентності суфіксів.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно обґрунтовує морфологічну модель похідних на -ець і -ок, виявляє закономірності в сполучуваності морфів у слові, розкриває механізм словотворення в українській мові, процес синтезу слова і дає підстави сформулювати найважливіші правила словотвірної морфології та принципи морфологічного аналізу слова.

Практичне значення дисертації в тому, що вона в навчально-науковий обіг вводить нові теоретичні спостереження і новий фактичний матеріал. Вона буде зразком, за яким слід проаналізувати сполучуваність усіх морфів української мови і зібрати необхідний матеріал для розбудови такого розділу мовознавства, як українська словотвірна морфологія. Практичне значення дисертації і в тому, що її матеріал буде використано при укладанні морфемного і словотворчого словників української мови, що її теоретичні узагальнення, фактичний матеріал і методика аналізу будуть використані у вузівському курсі сучасної української літературної мови при вивченні морфеміки, словотворення і морфології.

Апробація роботи. Основні наслідки дисертаційного дослідження були викладені у доповідях та повідомленнях на всеукраїнських і міжнародних наукових, науково-практичних конференціях: "Мовна дійсність в Україні: проблеми і перспективи" (Вінниця, 1994), "Микола Гоголь і світова культура" (Ніжин, 1994), "Проблеми лексикографії" (Харків-Алушта, 1995), "Література та культура Полісся" (Ніжин, 1995), "Актуальні проблеми українського словотвору" (Івано-Франківськ, 1995), "Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє" (Одеса, 1995), на звітних конференціях докторантів і аспірантів кафедр Кіровоградського педінституту (1994-1996), на підсумкових конференціях професорсько-викладацького складу Кіровоградського педінституту (1993-1996).

На захист виносяться такі основні наукові положення:

1. Кожний суфікс має свій словотвірний простір (СПС), в якому він діє і в який не втручаються інші суфікси, тобто переважна більшість твірних основ, з якими поєднується суфікс -ець, не збігається з твірними основами суфікса -ок. Лише незначна кількість твірних основ сполучається і з суфіксом -ець, і з суфіксом -ок, формуючи пароніми (*голубець - голубок, гребець - гребок, дубець-дубок*), які розрізняються семантично і стилістично.

2. Суфікси -ець і -ок у процесі словотворення сполучаються з невеликою кількістю слів (суфікс -ець - з 1157 лексемами, суфікс -ок - з 1561 лексемою, пор. всього в Інверсійному словнику зафіксовано понад 134 тисячі слів), які становлять сім ССП: "особа", "абстрактне поняття" ("АП"), "конкретний

предмет" ("КП"), "місце", "дія", "ознака", "істота". Твірні суфікси -ець і -ок сполучаються з основами твірних слів (ТС) усіх семи ССП, але найчастіше, - з основами ССП "КП", "дія", "місце" з тією різницею, що суфікс -ець віддає перевагу основам одних ССП ("місце", "КП"), а суфікс -ок - іншим ("КП", "дія").

3. Сполучуваність або несполучуваність суфіксів -ець і -ок з твірними основами на рівні фонотактики зумовлена фонетичною будовою твірних суфіксів та фонетичною структурою фіналей твірних основ і не залежить від їх семантики. Існують обмеження в сполучуваності з основами на [г], [к], [х], [ц], [ф] (розділ II).

4. Сполучуваність або несполучуваність суфіксів -ець і -ок на рівні морфотактики зумовлена семантикою твірних суфіксів, граматичним і лексичним значенням твірних слів, семантикою і структурою кінцевих суфіксів твірних основ. Існують семантичні, структурні, лексичні, фонетичні і стилістичні обмеження в сполучуваності (розділ III).

5. Частота сполучуваності твірних суфіксів у різних ССП неоднакова. Різна частотність у сполучуваності породила в словотвірній системі й різну наповнюваність семантико-словотвірних полів (розділ III).

6. Оскільки суфікси -ець і -ок входять до системи іменникового словотворення, то вони мають спільні риси в валентності. Але вони мають і низку відмінностей у сполучуваності з основами твірних слів (розділ II, III).

7. Суфікси -ець і -ок на базі структури і семантики твірних слів з допомогою формальних засобів зв'язку (усічення, інтерфіксація, накладання, чергування, наголос) формують іменникові, прикметникові, дієслівні, займенникові і числівникові морфонологічні моделі похідних слів (розділ IV).

8. Оскільки сполучуваність твірних суфіксів -ець і -ок (як і всіх інших) зумовлюється їхньою семантикою і лексичним значенням твірних слів, то сформулювати всеохоплюючих правил сполучуваності не можна, але є можливість сформулювати часткові правила сполучуваності для певних груп слів.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та узагальнень, бібліографічного списку.

У першому розділі "Лінгвістичні засади дослідження" висвітлені загальні теоретичні поняття валентності.

Характерно, що сполучуваність морфів у слові зумовлена перш за все сумісністю семантичною і фонетичною. Якщо твірна основа закінчується, а твірний суфікс починається несумісними звуками, то поєднання морфів не

відбувається і словотвірний акт не реалізується: *Праг/a/+ець*, *сніг+ок*, *друг+ок*, *вратаг/a/+ок*, *судак+ок*, *літак+ок*, *дах+ок*, *келих+ок*.

Тому, перш, ніж дослідити проблеми морфотактики, необхідно вивчити процеси фонотактики. У дисертації досліджуються спочатку закономірності фонотактики на міжморфемному шві, щоб на їх основі будувати вивчення проблем морфотактики.

У валентності морфів визначальною є семантична сумісність чи несумісність. Так, об'єднуватися в один ланцюг можуть лише морфи сумісні за значенням. Несумісні за значенням морфи не сполучаються на міжморфемному шві, наприклад: дієслівний суфікс *-ну-* із значенням однократної дії не поєднується із демінутивними суфіксами *-ець*, *-ок*, бо він означає явище, яке не може бути ні більшими, ні меншими; суфікс *-ець* із значенням особи не поєднується з кореневим морфом *неб-о* на позначення назви особи за місцем проживання, оскільки дане слово не має значення місця, де можуть проживати люди.

У зв'язку з цим сполучуваність морфів вивчається на фоні і в рамках семантико-словотвірних полів (ССП) твірних слів (сполучуваність суфіксів *-ець* і *-ок* з основами твірних слів ССП "КП", "АП", "особа", "місце", "істота", "дія", "ознака").

Похідні слова з твірними суфіксами *-ець*, *-ок* групуються в ССП з метою виявлення динаміки, яка відбувається в ССП внаслідок сполучуваності з їх твірними основами твірних суфіксів *-ець*, *-ок*. При цьому зіставляється не твірне слово і похідне слово, а зіставляється ССП твірних слів і ССП похідних слів.

За одиницю аналізу обрано ССП, а не словотвірний тип, бо тип є надто дрібною одиницею для широких узагальнень, пор. словотвірний тип похідних "назви жителів на *-ець*" і ССП "особа", сформоване за допомогою суфікса *-ець*: словотвірний тип - *алжирець*, *полтавець*, *запорожець*; ССП - *мудрець*, *горець*, *одновірець*, *мовознавець*, *книгознавець*, *читець*, *рекламодавець*, *мореплавець*, *продавець*, *кавказець*, *промисловець*, *науковець*, *службовець*.

Для вивчення закономірностей у сполучуваності окремого суфікса потрібно залучити весь його словотвірний простір, щоб виявити ті основи, з якими він не вступає у словотвірні зв'язки, щоб виявити ті лексеми, з основами яких він не сполучається.

СП суфіксів *-ець* і *-ок* розрізняються кількісно і якісно. До словотвірного поля суфікса може входити або лише одне слово (як у суфікса *-ав*, що поєднується лише з єдиним словом *рука* - *рукав*), або й кілька тисяч. Так, за даними "Інверсійного словника української мови" (К., 1985) СП суфікса *-ець* з

1157 слів, а суфікса -ок - з 1561, що становить відповідно 0,86% і 1,16% від 134000 слів, які є в даному словнику. Сполучуваність суфіксів -ець і -ок з основами невеликої кількості слів української мови пояснюється семантикою твірних слів і суфіксів -ець і -ок.

Суфікс -ець не поєднується з основами прізвищ, назв музичних інструментів, назв професій, займенників (крім *вашець, самець*), службових слів та ін. Суфікс -ок не поєднується з основами топонімів, гідронімів, антропонімів, відтопонімних прикметників, назв осіб за місцем проживання, назв осіб за професією, назв небесних світил, займенників, службових слів (крім *проміжок* - приїменникова основа).

СП суфікса -ець майже повністю відрізняється від СП суфікса -ок, тобто при словотворенні обидва суфікси поєднуються з різними основами. Словотвірні простори суфіксів розрізняються ступенем активності ССП: у СП суфікса -ець центральним є ССП "місце", а у -ок - ССП "конкретний предмет"; ССП "ознака" при суфіксі -ець належить до числа активних, а при суфіксі -ок - до периферійних; ССП "абстрактне поняття" при суфіксі -ець є периферійним, а при суфіксі -ок - активним.

У *другому розділі* "Фонотактика твірних морфів -ець і -ок" досліджується сполучуваність даних суфіксів з голосними звуками, твердими і м'якими приголосними звуками та обмеження в сполучуваності суфіксів -ець і -ок з твердими приголосними.

Питання фонотактики постають у процесі дослідження словотворення, яке при афіксації в структурному плані є поєднанням в одне слово двох семантичних одиниць - твірної основи і твірного форманта. Говорячи про фонотактику в процесі словотворення, не слід звужувати проблему лише до звукосполучення. При фонотактиці фактично мова йде про утворення складу як фонетичної одиниці мови.

Межі морфів і складів не збігаються. Суфіксальні морфи -ець і -ок не становлять повного складу, а лише його частину. Сполучаючись із кореневим морфом, суфіксальні морфи -ець і -ок лише тоді утворюють склад. Твірні суфікси -ець і -ок слід розглядати як частину складу з вершиною і фіналлю, мають один-два повноцінні склади та ініціаль другого складу: *сті-л-, ху- ті-р-, ку-б-, лі-с-*. Тому фонотактика твірних морфів, тобто їх сполучуваність, реалізується фактично за правилами творення складів.

Оскільки суфікси -ець і -ок є неприкритими, то для них нехарактерна сполука двох голосних на міжморфемному шві. В українській мові немає на міжморфемному шві звукосполук типу "*a+ець*", "*y+ець*", "*i+ець*", "*a+ок*",

"y+ок", "i+ок" або їм подібних. Оскільки іменникові і прикметникові твірні основи закінчуються приголосними, а суфікси -ець і -ок в препозиції мають голосні [e], [o], то це створює сприятливі умови для максимальної потенційності сполук типу "приголосний іменникової або прикметникової основи+ -ець або -ок" (Полтава - *полтавець*, рум'яний - *рум'янок*). При цьому можлива зміна наголосу з твірної основи на твірний суфікс -ець або -ок. Проте в українській мові є значна група твірних основ, які закінчуються на кінцевий голосний - це інфінітивні основи, від яких утворюються похідні за допомогою суфіксів -ець і -ок. З метою усунення можливого порушення основної властивості фонетичної системи і не допустити зіяння, застосовується усічення кінцевого голосного твірної дієслівної основи (*творити* - *творець*, *співати* - *співець*, *поплавати* - *поплавок*, *заробити* - *заробок*) або вживання інтерфікса між голосним твірної основи і голосним твірного суфікса -ець або -ок (*виконати* - *виконавець* (*викона+в+ець*), *володіти* - *володівець* (*володі+л+ець*), *цідити* - *цідилок* (*цідити+л+ок*). Таким чином, суфікси -ець і -ок у похідному слові ніколи не знаходяться після голосного твірної основи.

Характерно, що суфікс -ець не сполучається з м'якими приголосними (крім звука [й]), якщо вони трапляються в твірній основі, то перед твірним суфіксом -ець змінюються на відповідні тверді приголосні (*важіль* - *важелець*, *перстень* - *перстенець*); суфікс -ок, на відміну від суфікса -ець, вільно поєднується з усіма м'якими приголосними української мови; спільною рисою обох суфіксів є вільна сполучуваність з постійно м'яким приголосним [й] в кінці твірної основи (*Китай* - *китаєць*, *чай* - *чайок*, *гай* - *гайок*, *пай* - *пайок*).

Найсуттєвішою спільною рисою у фонотактиці суфіксів -ець і -ок є їх вільна сполучуваність з основами на тверді [б], [в], [д], [ж], [з], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ч], [ш]. Вона пояснюється: 1) відсутністю артикуляційних перешкод при поєднанні твердих приголосних з голосними звуками [e], [o]; 2) закономірним характером сполук "твердий приголосний"+"голосний [e] або [o]" в українській мові.

Відмінності виявляються в основному в частотності сполучення суфіксів -ець і -ок з основами на тверді приголосні. Різна частотність у фонотактиці суфіксів -ець і -ок залежить від різної кількості лексичних основ з тим чи іншим кінцевим приголосним в українській мові.

Обидва суфікси (-ець і -ок) не сполучаються з твердими звуками [г], [к], [х], [ц], [ф]. Так, звуки [г], [к], [х] у позиції перед суфіксами -ець і -ок палаталізуються і змінюються в [ж], [ч], [ш] (*Прага* - *пражець*, *лікувати* -

ліцець, берег - бережок, козак - козачок, горіх - горішок). Відсутність звукосполук типу "цець", "чок" на міжморфемному шві можна пояснити незначною кількістю слів на -ц в українській мові, їх запозиченим характером, вузькою сферою функціонування та нездатністю реалізувати в похідному слові ті лексичні значення, які потенційно закладені у суфіксах. Суфікси -ець і -ок також не сполучаються із словами на -ц-е (віконце, суконце), оскільки всі слова на -ц-е в українській мові мають зменшено-пестливе значення, тому вони й відштовхуються, не поєднуються із суфіксами такого ж значення, адже суфікси -ець і -ок, крім інших мають і демінутивні значення (камінь - камінець, вітер - вітерець, день - деньок). Звук [ф] у східнослов'янській мові з'явився після того, як процес формування валентності суфіксів -ець і -ок з приголосними завершився, тому нові словотвірні зв'язки даних суфіксів з основами на [ф] ще не склалися.

Третій розділ "Морфотактика твірних суфіксів -ець і -ок" присвячено аналізу сполучуваності твірних суфіксів -ець і -ок.

Характерною ознакою похідних на -ець і -ок є членимість основ. Поділ їх на морфи показав, що твірні основи можуть бути кореневі і ускладнені суфіксальними морфами (скарб - скарбець, камінь - камінець, щасливий - щасливець, вродливий - вродливець, двигун - двигунець; садок - садочок, рівчак - рівчачок, боровик - боровичок). Кількісно кореневий тип сполучуваності (945; 1078) переважає суфіксальний (212; 483).

Формант -ець поєднується з 212 суфіксами та субморфами твірної основи: -лив- (щасливець, доброзичливець), -ів- (вузівець, тюгівець), -ов- (науковець, службовець), -лез- (конголезець, тоголезець), -им- (побратимець, любимець), -іан- (вегетеріанець, кантіанець), -ан- (плесканець, запроданець), -ен- (оточенець, виведенець), -ун- (довгунець, мазунець, білунець), -ар- (писарець, сухарець), -ур- (стовбурець, міхурець).

Формант -ок із суфіксами: -ав- (зарукавок), -ів- (бузівок, підмуривок), -ов- (підмальвовок), -уж- < -уг- (вівсюжок, ланцюжок), -аж- < -аг- (котяжок, повзунк), -ач- < -ак- (новачок, п'ятчачок, співачок), -еч- < -ек- (кружечок, бережечок), -ич- < -ик- (хлопчик, вареничок, збірничок), -оч- < -ок- (відрізочок, мачок, уривочок), -уч- < -ук- (близнючок, селючок), -иш- < -их- (женишок), -ач- < -ак- (своячок, березнячок, товарнячок).

При кореневій валентності твірні суфікси -ець і -ок приєднуються безпосередньо до кореня (вільного чи зв'язаного), який за значенням і структурою повністю збігається з твірною основою (корінь - корінець, пас - пасок). Фактичний матеріал показує, що зв'язаний характер кореня не відбивається на процесах сполучуваності, а підкоряються загальним валентним

правилам (ялити - ялець, розум - розумець; павук - павучок, килим - килимок). Аналіз похідних на *-ець* і *-ок* показав, що сполучуваність даних суфіксів не залежить від того, приєднуються вони до повноцінного суфікса чи субморфа, тобто субморфний характер основи не впливає на процеси сполучуваності (марганець, перець, песець; мозок, барвінок), але кореневий чи субморфний характер основи відбивається на сполучуваності.

Оскільки твірна основа для похідних іменників на *-ець* і *-ок* майже завжди є консонантною, то їх морфотактику доцільно вивчати на базі їхньої фонотактики. Для похідних на *-ець* і *-ок*, твірні основи яких закінчуються на приголосні [б], [д], [п], [с], [т], характерна коренева валентність і сполучуваність з іменниковими та дієслівними основами (зубець, рубець, яструбок, стрибок; городець, обідець, слідок, садок; пупець, терпець, сніпок, зліпок; авіаносець, список; молоток, розвиток). Лише в одному слові на [с] (скісний - скісок) та в одному слові на [т] (жовтий - жовток) суфікс *-ок* сполучається з прикметниковими основами. Сполук даних суфіксів з основами на [б], [д], [п], [р], [є] із займенниковими, прислівниковими, числівниковими або службовослівними основами не виявляється.

Для похідних на *-ець* і *-ок*, твірні основи яких закінчуються на [в], [ж], [з], [й], [л], [м], [н], [р], характерна коренева та суфіксальна валентність і сполучуваність з іменниковими та дієслівними основами (ставець, книговидавець, вузівець; астрівок, зарукавок, бузівок; запорожець, переможець; пиріжок, кетяжок; кавказець, конголезець, різець; візок, зв'язок, полозок; студієць, каменебоець; крайок; валець; знайомець, думець, любимець; струмок, знімок, підрамок; в'юнець, венеціанець, оборонець; ясенок, спочинок, рубанок; консерваторець, стовбурець, скорець, надзорець; бугорок, переорок, перестарок). Похідні на *-ець* і *-ок* з основами на [в], [з], [м], [н], [р] сполучаються, крім іменникових та дієслівних основ, з прикметниковими основами, а похідні на *-ець* і *-ок* з основами на [м] сполучаються і з займенниковими основами (сам - самець, по тому - потомок). Аналіз похідних на *-ець* з основами на [ч] показав, що для них характерна коренева валентність і сполучуваність лише з дієслівними основами (лічець, деревоточець), а для похідних на *-ок* - коренева і суфіксальна валентність і сполучуваність з іменниковими, прикметниковими та дієслівними основами (записничок, дичок, тичок). Суфікс *-ець* фактично не поєднується з основами на [ш] (вашець) і в цій групі основ не конкурує у словотворенні похідних із суфіксом *-ок*, який має кореневу і суфіксальну валентність і сполучається з іменниковими та дієслівними основами (дашок, женишок, залишок). Для похідних на *-ок* з основами на [ж]

характерна ще й сполучуваність з прийменниковими основами (*проміж - проміжок*), а для похідних на *-ок* з основами на [н], [т] - сполучуваність з числівниковими основами (*відсоток, поєдинок, десяток, тридцятьок*).

Частина твірних слів (біля 70) різних СП може сполучатися і з суфіксом *-ець*, і з суфіксом *-ок* (*голуб - голубець, голубок, килим - килимець, килимок*). Структурна подібність цих похідних відображає певну їх семантичну співвіднесеність. І на цій основі виділяються: відношення словотвірної синонімії (*яструбець* (зменш.-пестл. до *яструб*) і *яструбок* (зменш.-пестл. до *яструб*); відношення словотвірної паронімії (*дубець* (відламана гнучка гілка без листя) і *дубок* (зменш.-пестл. до *дуб*); відношення словотвірної омонімії (*рубок* (сорт льняного полотна) і *рубок* (хустка з батисту або перкалю).

Виявляючи кореневу валентність, суфікси *-ець* і *-ок* поєднуються переважно з ССП "КП", "АП", "дія", "місце" (*ятірець, льонок; повстанець, підліток; рубець, зліпок; кавказець, горбок*), а при суфіксальній валентності суфікс *-ець* поєднується переважно з ССП "ознака", "особа", "КП", "АП" (*фахівець, писарець, вівсюнець, промисловець*), суфікс *-ок* поєднується переважно з ССП, "КП", "дія", (*літачок, словничок, світанок, доданок, зв'язок*).

Суфікси *-ець* і *-ок*, сполучаючись з твірними основами, виконують мутаційну (965; 705) (*верховинець, заробіток*) та модифікаційну функції (192; 756) (*полицець, квітничок*). Характерно, що транспозиційної функції, для якої характерна зміна частиномовної приналежності твірного слова при збереженні його основного лексичного значення, дані суфікси не виконують.

Формальним засобом взаємопритосування та сполучуваності твірних морфів у слові виступають насамперед морфонологічні явища. Фіналь твірної основи і суфікси *-ець* і *-ок* можуть дати таку морфемну сполуку, яка повністю відповідатиме закономірностям морфемної комбінаторики і правилам її орфоєпії. У цьому випадку творення слова відбудеться без морфонологічних явищ і сполучуваність буде виражатися нульовими засобами (*сюрприз - сюрпризець, куб - кубок*). Якщо фіналь твірної основи структурно не готова до сполучуваності і семантично не відповідає вимогам словотвірної моделі, то в структурно-семантичному відношенні для творення похідних на *-ець*, *-ок* використовуються формальні засоби сполучуваності, до яких належать такі морфонологічні явища: усічення, інтерфіксація, чергування, накладання та наголос (*читати - читець, відпочивати - відпочивок, американський - американець, камінь - каїнець, садок - садочок, голос - голосочок*). При творенні похідних на *-ець* і *-ок* усічення зазнають всі дієслівні основи (найчастіше усикаються тематичні голосні та інфінітивні суфікси) (*творити -*

творець, гудіти, - гудок), частина іменникових основ (мовознавство - мовознавець, вулиця - провулок). Для похідних, утворених від числівникових та займенникових основ, явище усічення нехарактерне.

Морфоподібні інтерфікси в одній словотвірній позиції виконують морфонологічну функцію, а в іншій - втрачають статус інтерфікса і входять до складу твірної основи (косий-кос-ин-ець, серп-серп-ан-ок, кубин /ський/ +ець, республікан/ський/+ець). Характерно, що явище інтерфіксації використовується при творенні похідних на -ець від дієслівних, іменникових, прикметникових та числівникових основ, а при творенні похідних на -ок явище інтерфіксації використовується лише при дієслівних та іменникових основах (перед явищем інтерфіксації всі дієслівні основи усикаються).

Явище накладання нерегулярне для похідних на -ець і -ок. Дане явище використовується: у похідних на -ець (8) (сип-а-ти - сип-ан-ець), у похідних на -ок (20) (снід-а-ти - снід-ан-ок, світ-а-ти - світ-ан-ок).

Чергування найактивніше проявляється при творенні похідних на -ок, при поєднанні даного суфікса з основами на [г], [к], [х] (сніг - сніжок, кулик - куличок, пух - пушок). Для похідних на -ець найактивнішим є чергування м'якого приголосного з твердим у позиції перед суфіксом -ець (78) (Відень - віденець, Японія - японець, гребінь - гребінець).

Аналіз похідних на -ець і -ок дає можливість виділити сім типів акцентних позицій, характерних для даних похідних. Для відіменникових похідних на -ець і -ок найпродуктивнішою є перша акцентна позиція (нерухомий наголос) (Куба́нь - куба́нець, зо́шит - зо́шиток) і друга акцентна позиція (наголошений твірний суфікс) (кі́лим - килиме́ць, словни́к - словничо́к), для віддієслівних похідних на -ець і -ок - четверта акцентна позиція (наголос переходить з кінцевого складу твірного слова на попередні склади похідного) (оборо́няти - оборо́нець, обрива́ти - обриво́к), для відприкметникових основ на -ець - перша акцентна позиція (дбайли́вий - дбайли́вець, метробо́удівський - метробо́удівець), для основ даного типу на -ок - четверта акцентна позиція (густи́й - згу́сток, молоді́й - па́молодок, гли́на - су́глинок, доли́на - відо́линок).

Морфонологічні зміни відзначаються продуктивністю і мають постійний характер. Оскільки сполучуваність регулюється законами фоно- і морфотактики, то це дозволяє сформулювати правила творення похідних на -ець і -ок. А наявність у системі мови сукупності морфонологічних правил дає підстави для виведення узагальнених морфонологічних моделей. У тексті дисертації

розглядаються морфонологічні моделі похідних на -ець і -ок, які ілюструють сполучувальні можливості суфіксів -ець, -ок.

При аналізі фактичного матеріалу, виявлено 13 морфонологічних моделей, характерних для відіменникових основ на -ець, і 10 - на -ок. При цьому найпродуктивнішими є такі моделі: модель 1: Іо (6-у, 6-ч, 1 ап)+0+ець (*підхідець, харківець, узварець*), модель 2: Іо (6-у, 6-ч, 2 ап)+0+ець (*вітерець, бігунець, ходунець*); модель 1: Іо (6-у, ч, 1 ап)+0+ок (*збірничок, племінничок, синочок, місточок*), модель 2: Іо(6-у, 6-ч, 2 ап)+0+ок (*грибок, холодок, хмизок, місток*).

Усі похідні, утворені за схемою моделі 2, характеризуються належністю до другої акцентної позиції. Модель 1 для похідних на -ець і похідних на -ок відрізняється за змістом. Похідні на -ець моделі 1 характеризуються належністю до першої акцентної позиції. Модель 1 для похідних на -ок ускладнена чергуванням г:ж, х:ш у позиції перед суфіксом -ок.

Аналізуючи віддієслівні похідні на -ець і -ок, виявлено 12 морфонологічних моделей, характерних для похідних на -ець, і 13 - на -ок. Для обох суфіксів найпродуктивнішими є такі моделі: модель 1: До (у, 6-ч, 4 ап)+0+ець (*рекламодавець, мореходець*), модель 2: До (у, 6-ч, 1 ап)+0+ець (*вільнодумець, мореплавець*), модель 3: До (у, 6-ч, 3 ап)+0+ець (*продавець, рубець*); модель 1: До (у, 6-ч, 4 ап)+0+ок (*заробок, закруток, знімок*), модель 2: До (у, 6-ч, 1 ап)+0+ок (*висадок, прожиток*), модель 3: До (у, 6-ч, 3 ап)+0+ок (*стрибок, щипок*). Дані моделі однакові і за формою, і за змістом. Моделі 1 і 2 характерні для складних іменників на -ець, віддієслівні похідні на ок, утворені за схемою моделей 1 і 2, характерні для простих іменників на -ок. Модель 3, за якою утворені похідні на -ець і -ок, продуктивна лише для віддієслівних утворень. Для цієї моделі характерне усичення дієслівної фінали і належність до третьої акцентної позиції.

Аналіз відприкметникових похідних на -ець і -ок дав можливість виявити 9 морфонологічних моделей на -ець і 7 - на -ок. Для обох суфіксів найпродуктивнішими є такі моделі: модель 1: По (у, 6-ч, 1 ап)+0+ець (*побутовець, метрополітенівець*), модель 2: По (у, 6-ч, 2 ап)+0+ець (*жовтець, ламанець*); модель 1: По (у, 6-ч, 4 ап)+0+ок (*напрямок, передновок*), модель 2: По (у, 6-ч, 1 ап)+0+ок (*рум'янок, мізинок*). Ці моделі розрізняються якісно і кількісно. Так, для відприкметникових похідних на -ець найпродуктивнішою є модель 1, для якої характерне усичення прикметникової фінали і наявність нерухомого наголосу, для відприкметникових похідних на -ок продуктивнішою є модель 1: По (у, 6-ч, 4 ап)+0+ок, для якої

характерне усічення прикметникової фінали та належність до четвертої акцентної позиції. Для похідних, утворених за схемою моделі 2: По (у, б-ч, 2ап)+0+ець, характерне усічення флексії та зміна акцентного малюнка (переміщення наголосу з твірної основи на твірний суфікс).

Відчислівникові та відзайменникові утворення є нерегулярними. При аналізі відчислівникових похідних на -ець і -ок виявлено три моделі на -ець і три - на -ок, а при аналізі відзайменникових похідних на -ець і -ок, виявлено дві морфонологічні моделі на -ець і одна - на -ок. Службовослівні утворення нехарактерні для похідних на -ець. Для суфікса -ок вони представлені одним словом *проміжок*, яке утворене за схемою моделі 1: Про (б-у, б-ч, 1ап)+0+ок, для якої характерне поєднання суфікса -ець з твірною основою без морфонологічних явищ.

Висновки та узагальнення:

1. Кожний суфікс української мови має свій словотвірний простір (СПС). СП суфіксів розрізняються кількісно і якісно. Суфікси -ець і -ок поєднуються з основами невеликої кількості слів української мови (1157; 1561), що пояснюється семантикою твірних слів і семантикою суфіксів -ець і -ок. СП суфіксів розрізняються і якісно. По-перше, перелік лексем СП суфікса -ець майже повністю відрізняються від переліку лексем СП суфікса -ок. По-друге, СП суфіксів -ець і -ок розрізняються ступенем активності ССП: у СП суфікса -ець центральним є ССП "місце", а у -ок - "КП"; ССП "ознака" при суфіксі -ець належить до числа активних, а при суфіксі -ок - до периферійних, ССП "АП" при суфіксі -ець є периферійним, при суфіксі -ок - активним.

2. Сполучуваність семантично сумісних морфів фактично починається з фонотактики, закономірності якої зумовлені структурою твірних основ і суфіксів -ець, -ок.

3. Частота сполучуваності суфіксів -ець і -ок у різних ССП неоднакова. Суфікс -ець найчастіше сполучається з основами на утворення похідних ССП "особа" (*сміливий - сміливець, Кавказ - кавказець*), а суфікс -ок - на утворення похідних ССП "КП" (*свистіти - свисток, рубати - рубанок*) та "АП" (*відпочивати - відпочинок, сума - підсумок*). На утворення похідних ССП "місце", "істота" суфікси -ець та -ок вживаються рідше, а в ССП "ознака", "дія" не вживаються зовсім.

4. На рівні морфотактики розрізняється валентність коренева і суфіксальна. Зв'язаний характер кореня не відбивається на процесі сполучуваності, а підкоряється загальним валентним правилам. Субморфний чи

морфний! характер основи також не впливає на процеси сполучуваності, але кореневий чи субморфний характер основи відбивається на сполучуваності.

5. Сполучуваність або несполучуваність суфіксів *-ець* і *-ок* на рівні морфотактики зумовлена семантикою твірних суфіксів, граматичним значенням твірних слів, семантикою твірних основ і їх кінцевих суфіксів.

6. До спільних валентних рис належать:

1) здатність суфіксів *-ець*, *-ок* реалізувати спільні значення (особи, конкретного предмета, абстрактного поняття, істоти, демінутивності), сполучаючись з різними лексичними основами; 2) вільна сполучуваність з іменниковими основами; 3) обов'язкове усічення перед твірними суфіксами *-ець*, *-ок* фіналей дієслівних основ; 4) наявність мутаційної та модифікаційної функцій і відсутність у них транспозиційної функції; 5) спільні типи кореневої та суфіксальної сполучуваності; 6) спільні ССП "КП", "АП", "місце", "істота", "дія", "особа", "ознака"; 7) незначна можливість сполучатися з тими самими основами (*гребти* - *гребець* і *гребок*, *яструб* - *яструбець* і *яструбок*, *вітер* - *вітерець* і *вітерок*); 8) здатність до сполучуваності з переважною більшістю приголосних: [б], [в], [д], [ж], [з], [й], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ч], [ш]; 9) сполучуваність з твердими приголосними; 10) здатність до утворення демінутивних форм; 11) найактивніші у сполучуваності і найчисельніші ССП твірних слів "місце", "дія", "КП"; 12) морфонологічні засоби сполучуваності з іменниковими та дієслівними основами; 13) несполучуваність зі звуками [г], [к], [х], [ц], [ф]; 14) відсутність похідних ССП: "дія", "ознака".

7. До відмінних валентних рис належать:

1) різна кількість похідних із суфіксом *-ець* (1157) і з суфіксом *-ок* (1561); 2) лексичний склад СП суфікса *-ець* майже повністю відрізняється від лексичного складу СП суфікса *-ок*; 3) нетотожна у суфіксів *-ець* і *-ок* здатність відбирати з єдиної структурно-семантичної бази слова для утворення похідних; 4) різна семантико-словотвірна спеціалізація суфіксів *-ець* і *-ок*; 5) демінутивний суфікс *-ок* може стояти після морфа *-ок*-<*-оч*- (*молоток* - *молоточок*, *дзвінок* - *дзвіночок*, *кленок* - *кленочок*), а суфікс *-ець* не поєднується з твірними основами на *-ець*; 6) різна валентність з м'якими приголосними; 7) різна сполучуваність з основами на [ч], [ш].

8. В українській мові вибір слова або семи для творення похідних не типізовано, а індивідуалізовано. Однакові за семантикою, але різні за лексичним значенням твірні слова при тому самому суфіксі породжують похідні слова з різними лексичними значеннями (*жовтець* (назва рослини), *синець* (пор. синяк), *рябець* (птах)).

9. На основі морфонологічних, структурно-граматичних і семантичних ознак твірних слів сформульовано 15 часткових правил сполучуваності морфів -ець і -ок (морфонологічних правил) в українській мові.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Типологія іменників на -ець в українській, російській та болгарській мовах //Наукова конференція "Мовна дійсність в Україні (проблеми і перспективи)": Тези доповідей і повідомлень. - Вінниця, 1994. Ч. I. - С. 98-99.

2. Стилістичні функції словотвірних засобів у художньому творі (на матеріалі повістей "Вечори на хуторі біля Диканьки" М. Гоголя): Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника. - Ніжин, 1994. - С. 30-31.

3. Семантична та морфологічна валентність у системі віддієслівних іменників з формантом -ець //Сучасні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи: Матеріали доповідей науково-практичної конференції докторантів і аспірантів інституту. - Кіровоград, 1995. - С. 99-100.

4. Зіставна синтагматика лексем на -ець із значенням "особи", "предметності" та "місця" //Проблеми зіставної семантики: Матеріали Всеукраїнської конференції. - К., 1995. - С. 135-136.

5. Дери́ваційні функції суфікса -ець в українській мові //Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали III-їх наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. - Івано-Франківськ. 1995. - С 53-54.

6. Відображення в словотвірній системі української мови національного колориту //Міжнародна наукова конференція "Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє": Матеріали доповідей. - Одеса, 1995. - С. 98-100.

7. Особливості найменування осіб та предметів у байках Є. П. Гребінки //Література та культура Полісся. Вип. 7. Випускники Ніжинської вищої школи і їх творчість: до 175-ліття заснування інституту. - Ніжин, 1996. - С. 159-164.

8. Зразок словникової статті морфемного словника української мови із суфіксом -ець //Сборник научных трудов по лексикографии. Вып. 3. - Харьков, 1996. - С. 97-99.

9. Современное содержание морфологии как раздела языкознания //Проблемы современной науки. Лингвистика: Материалы межвузовской областной конференции молодых ученых. - Орел, 1996. - С. 35-37.

SUMMARY

Demeshko I. M. The Suffixes -енн and -ок Valency in Ukrainian.

The thesis is presented for academic degree of candidate of philological sciences: speciality 10.02.01 - the Ukrainian language. Odessa State University; Odessa, 1996.

The suffixes -енн and -ок valensy, the peculiarities of phonotactics of these suffixes with productive bases in the process of word-building, the dynamics of semantico-word-building fields (SWF) of productive and derivative words are investigated in this work; the word-building functions and realisation of suffixes -енн and -ок meaning in each SWF of a derivative are defined; morphological models of the nouns ending in -енн and -ок are examined; common and distinctive features in combining of the suffixes presented are exposed, the partial rules (15) of combining of the suffixes -енн and -ок (morphological rules) are formulated in Ukrainian.

АННОТАЦИЯ

Деменко И.Н. Валентность суффиксов -енн и -ок в украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Одесский государственный университет, Одесса, 1996.

В работе исследуется валентность суффиксов -енн и -ок, особенности фонотактики данных суффиксов с производящими основами в процессе словообразования, динамика семантико-словообразовательных полей (ССП) производящих и производных слов, определены словообразовательные функции и реализация значений суффиксов -енн и -ок в каждом ССП производного, рассматриваются морфонологические модели существительных на -енн и -ок, выявлены общие и отличительные черты в сочетаемости данных суффиксов, сформулированы частные правила (15) сочетаемости суффиксов -енн и -ок (морфонологические правила) в украинском языке.

Підписано до друку 16.09.1996 р. Формат 1/16.
Друк. арк. 1. Віддруковано у видавництві
ТОВ "Нота бене" тел. (0522) 242509
Зам. 0916. Тираж 100.

439982

AB 35.757

AB. 35.757